

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 343.9.01

Василевич Віталій Вацлавович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ;

Джуржа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

ГОЛОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ КРИМІНОЛОГІЇ

На основі аналізу процесу саморозвитку кримінології розкрито фактори її розвитку та вдосконалення, що формуються в соціальній дійсності й реально впливають на цей процес. Охарактеризовано новітні цілі сучасної кримінологічної концепції, які конкретизовано в завданнях, функціях, принципах кримінологічної науки та практики, наявних у сучасний період.

Ключові слова: кримінологія; кримінологічна концепція; злочинність; запобігання; напрями розвитку.

На основе анализа процесса саморазвития криминологии раскрыты факторы ее развития и совершенствования, которые формируются в социальной действительности и реально влияют на этот процесс. Охарактеризованы новейшие цели современной криминологической концепции, которые конкретизированы в задачах, функциях, принципах криминологической науки и практики, возникающие в современный период.

Ключевые слова: криминология; криминологическая концепция; преступность; предупреждение; направления развития.

Процес розбудови й оновлення суспільства, розвитку економічної, соціальної, політичної сфер в Україні на межі ХХ–ХХІ ст. передбачає нагальну потребу в забезпеченні його стабільності, керованості, захисті

конституційних прав і свобод особи, громадських та державних інститутів від злочинних посягань, здійснення результативного впливу на фактори стримання злочинності в період становлення правової держави.

Відомий кримінолог В. В. Лунєєв зазначає, що після військової глобальної небезпеки над людством нависли дві інші: екологічна й кримінальна. Прогноз останньої, згідно з його висновками, є досить песимістичним, оскільки вона пов'язана не з агресивними задумами певної групи людей, не з технологією небезпечних промислових виробництв, а з повсякденною психологією мільйонів людей із різних прошарків суспільства – від бомжів до керівників держав. Більше того, і криваві війни (глобальні чи локальні), і екологічні катастрофи та інші небезпеки частіше за все «замішані на криміналі» [1, с. 16].

Аналіз взаємозалежностей кримінальної ситуації й відповідної соціальної реакції на неї, взаємодії злочинця та його жертви, діяльності органів соціального контролю за рівнем злочинності в межах реальних суспільних відносин та усвідомлення зазначених процесів сьогодення спонукає до більш активного використання можливостей кримінології у сферах законотворчої та правозастосовної практики протидії злочинності. Саме розроблення концептуальних положень, що становлять систему наукових знань про злочинність, закономірності й тенденції її розвитку, заходи запобігання та протидії як комплекс головних ідей, задумів, тлумачень у цій науковій і практичній сфері діяльності має не тільки привернути до себе увагу, а й об'єднати зусилля юристів (кримінологів), учених і практиків щодо розв'язання зазначених соціальних проблем. Оприлюднення й обговорення таких питань сприятиме розвитку вітчизняної кримінології загалом, у тому числі вирішенню різноманітних дискусійних, полемічних питань теоретичного й практичного характеру, а також подоланню неузгодженостей та суперечностей стосовно принципів положень кримінології, проблемних аспектів, що виникають останніми роками через їх недостатнє концептуальне визначення та наукове обґрунтування.

Відносно актуальності й необхідності розв'язання кримінологічних проблем, соціальної потреби в цьому, В. М. Дрьомін [2, с. 13] зазначає, що злочинність у сучасних умовах набуває нової якості, що наближає природні властивості особистості адаптуватися до визначених у суспільстві правил поведінки та соціальної організації суспільного життя. Ураховуючи це, автор констатує, що дослідження злочинності повинно належати до сфери звичайної соціальної практики, тобто діяльності людей, спрямованої на задоволення різноманітних потреб.

Саме ці та інші обставини спонукають учених-кримінологів до активізації наукових розробок у напрямі створення оптимальних і конструктивних форм удосконалення кримінологічної теорії й

практики, підвищення ролі соціальних інститутів щодо протидії злочинності. Тому, з позицій власного бачення зазначених проблем, пропонуємо розглядати кримінологію як юридичну науку з можливостями розвитку її теоретичних і практичних аспектів та визначення певних підходів стосовно її вдосконалення.

Кримінологічна теорія як сукупність ідей, поглядів, концепцій, учень, уявлень про об'єкти соціальної дійсності ґрунтується на практиці кримінологічного дослідження та вивчення ефективності боротьби зі злочинністю. Перебуваючи в органічній єдності з практикою, вона постає системою консолідуючих знань про злочинність, зведених до єдиної спільної основи. Характерним для розроблення кримінологічної теорії є те, що її гіпотези, категорії, інструментарій поділяються на дві групи.

Перша група передбачає сукупність вихідних понять і тверджень, що є підґрунтям теоретичних знань і формулюють фундаментальні властивості:

1) *об'єктів*, що перебувають у полі зору науки кримінології та не викликають сумніву стосовно їх причетності до науки про злочинність, зокрема:

соціальні відносини, у яких існує, продукується й розвивається протиправна поведінка (фактичні відносини);

правовідносини, що виникають між суб'єктами злочинних дій та органами й установами кримінальної юстиції;

особливі форми соціальної реакції, спеціально-кримінологічний вплив на злочинність, його ефективність і результативність;

2) *предмета вивчення*, який не дублює предмет дослідження інших наукових галузей та його головних елементів, серед яких:

а) феноменологія злочинності, що відповідає на питання «що таке злочинність як кримінологічна категорія?», а також окремі злочини й «фонові явища», які мають соціально-психологічну природу походження та специфічні кримінально-правові ознаки;

б) особа злочинця як система демографічних, соціально-рольових, психологічних, правових та інших якостей і властивостей на макросоціальному, мікросоціальному й індивідуальному рівнях;

в) етіологія злочинності, яка, поєднуючи в собі причинний комплекс (систему кримінологічних детермінант) злочинності, окремих злочинів і механізмів прояву злочинної поведінки на різних рівнях (загальносоціальному, груповому й індивідуальному), супутні обставини та фактори злочинності, у тому числі віктимологічний, разом із головним носієм цього феномена – особою злочинця, відповідає на питання «чому цей феномен існує та змінюється?»;

г) методологія запобігання й протидії злочинності як комплексна система державних і громадських заходів, спрямованих на

виявлення та усунення, нейтралізацію детермінант злочинності, здійснення превентивного впливу на особу злочинця, а також потенційного злочинця, проведення віктимологічних запобіжних заходів, укріплення законності та правопорядку й удосконалення правозастосовної діяльності.

Зазначені та інші ознаки кримінології як науки про злочинність свідчать про її комплексний, багатогранний, системний характер, за якого кожен із цих компонентів її предмета має свою завершену внутрішню єдність, комплексність, мікросистему і в науковому плані може розглядатись як мікроконцепція та самостійний предмет дослідження, складовий елемент у межах більш глобальної комплексної системи кримінологічної теорії й практики.

Такі вихідні положення кримінології свідчать про її унікальність, специфічність об'єктів, предмета дослідження, які не розглядає комплексно та системно будь-яка інша галузь наукових знань.

Другу групу становить сукупність похідних понять і тверджень кримінологічної доктрини, що є логічними наслідками, висновками, способами встановлення й доведення істинності її положень та в тісному структурно-логічному взаємозв'язку утворюють цілісну систему знання, яке може претендувати на істинне. До неї належать метод, методологічні засади, методики та система кримінологічних концептуальних положень і знань, які використовує кримінологія як юридична наука.

Кримінологічна теорія як форма систематизації наукових знань способом відображення об'єктивної дійсності, пов'язаної з наявністю злочинності та засобом пояснення її як феномена, має передбачати нові явища, закономірності, тенденції її розвитку, а також набуття нових компонентів предмета (наукових підгалузей кримінології, методологічних засад запобігання й протидії злочинності), навчальних, наукових і практичних прикладних напрямів кримінології.

Кожна розвинута наука складається з багатьох пов'язаних між собою теорій. Кримінологічна теорія, на нашу думку, за предметом свого дослідження належить до суспільних, за будовою – до дедуктивних, достовірність тверджень якої встановлюється шляхом логічного висновку з вихідних положень, і неdedуктивних (індуктивних), достовірність тверджень якої доводять за допомогою аргументації фактами кримінологічних досліджень кримінальної дійсності.

За характером відношення до дійсності кримінологічна теорія визначається як змістовна, коли вона є відображенням конкретної частини реальності. Серед сукупності теорій, споріднених за своїм предметом дослідження соціальних явищ, кримінологічну теорію слід визначити як *фундаментальну*, яка посідає провідне місце серед наук про злочинність.

Вона є підґрунтям формувань способу мислення й розвитку всієї сукупності знань щодо поняття злочинності як явища (феноменології), її носіїв, природи, детермінації (етіології), методології запобігання й протидії цьому явищу всіма формами, методами та засобами (загальносоціальними, спеціально-кримінологічними, правовими та ін.).

Науковий метод у кримінологічній науці як внутрішня закономірність руху людського мислення, що є суб'єктивним відображенням об'єктивного світу, використовується як засіб пояснення та виміру в процесі дослідження об'єктів кримінологічного вивчення. Його можна розглядати як теорію звернення до практики дослідження, у якій кожна практично обґрунтована система кримінологічного знання може стати й стає методом дослідження. Водночас теоретична система кримінологічного знання не може повністю бути реалізована в методі пізнання, оскільки за своїм змістом вона є значно ширшою та загальною для нього.

Отже, науковий метод у кримінології як теорія в дії відображає активне ставлення кримінолога до дослідження обставин, пов'язаних зі злочинністю, націлює як на пізнання, так і на реконструкцію цієї наукової системи, що є способом її життєдіяльності, саморозвитку та юридичної активності. Принципової різниці між науковим і практичним – прикладним пізнанням зазначеного юридичного профілю немає, чим і визначається єдність їх методу. Метою наукового пізнання є віднайдення узагальнюючого теоретичного висновку, а практично-прикладного – застосування теорії відносно конкретних фактів дійсності. Тобто в першому разі здійснюється пошук загального, а в другому – застосування загального стосовно конкретного, коли наукове пізнання кримінологічної дійсності будується з урахуванням потреб практики, а практично-прикладне пізнання відбувається на науковому підґрунті.

Щодо наукової належності кримінології в системі правознавства доцільно зазначити таке. Зміст кримінологічної науки може розглядатися як неупереджений пошук ціннісно нейтральних істин, що можуть використовуватись правовими галузями кримінального профілю в обґрунтуванні й застосуванні суто правових заходів соціальної реакції на фактичні явища [1–3].

Дослідження ціннісного виміру кримінологічного знання іноді виводить це знання за його власні формально окреслені межі й ставить питання про вивчення істинного виміру цього виду знання на нових рівнях і в нових сферах прикладного характеру.

З'ясування істинності в правовій реальності та правозастосовній практиці є головним фактором для визначення й досягнення якого існують загальносоціальні та спеціальні методи юридичних наук.

Зважаючи на те, що істина для правознавства є головною внутрішньою метою, яку формальний (юридичний) спосіб пізнання не завжди здатний забезпечити в достатній мірі, виникає потреба у визначенні внутрішнього джерела пізнавального процесу розкриття істинної картини правової реальності [4, с. 101].

Саме тут на допомогу спеціальним правовим галузям для досягнення вищезазначеної внутрішньої мети (істини) приходять науки кримінологія (статус якої відіграє провідну методологічну роль щодо пошуку істини такими галузями кримінального циклу, як кримінальне право та його процес), кримінально-виконавче право, оперативно-розшукова діяльність та інші, а опосередковану методологічну роль пізнання істини для всіх правових галузей відіграє соціологія права (юридична соціологія).

Виконуючи таку методологічну роль пізнання істини галузями зазначеного юридичного профілю, кримінологія за допомогою здійснення кримінологічного аналізу минулого й випереджаючого відображення майбутнього в об'єктивній дійсності здатна певною мірою подолати (або зменшити) суперечності: між істинністю та цінністю наукового знання про феномен злочинності; між знанням про злочинність і фактичним дійсним станом злочинності; між правовим змістом об'єкта й власне об'єктом дослідження; між об'єктивним і суб'єктивним аспектами знання кримінальної дійсності; між реальним кримінальним буттям та формально визначеним псевдобуттям людини, яка вступила в суперечність із законом.

Якщо універсальним критерієм істинності й цінності права є практика, то в цьому контексті кримінологічна практика є критерієм істини кримінально-правової практики. Таку взаємозалежність зумовлює нерозривність, органічна єдність кримінології та кримінального права в досягненні достовірності й задоволенні соціальної потреби щодо протидії злочинам. Від межі взаємопроникнення, усвідомлення цього зв'язку залежить кінцевий результат боротьби зі злочинністю. Тому підвищення рівня розвитку кримінологічної теорії та практики сприяє підвищенню рівня кримінального права й ефективності практики його застосування та навпаки. Щодо розмежування предмета дослідження цих самостійних базових і фундаментальних наук, то це цілком закономірно й виправдано. Подальша динаміка співіснування та співвідношення цих наук буде залежати від напрямів розвитку суспільних процесів і тієї ролі, яку в цих процесах відіграють усі соціальні явища, у тому числі зазначені науки [5, с. 33].

Критерій істини в кримінології як засіб судження, мірило достовірності людських знань, їх відповідності об'єктивній дійсності

можна визначити як суспільно-історичну практику боротьби зі злочинністю, що передбачає процес, у якому відбувається реалізація й перетворення теоретичних знань на предметну дійсність і перевірка їх відповідності об'єктивній природі речей. Водночас слід зважати на відносний характер критерію практики підтвердження достовірності чи хибності певних положень, які кримінологічна теорія визначає в межах досягнутого рівня суспільної кримінологічної практики.

Саме обмеженість і недосконалість кримінологічних знань спричиняє неадекватні підходи у вирішенні питань практичного характеру, що призводить до деформацій як у соціальних, так і в правових системах, а також до дисфункцій у правозастосовній, правоохоронній, запобіжній діяльності та загалом у сфері протидії злочинності.

З огляду на зазначене, кримінологічна практика як процес, означений динамікою та розвитком, що є наслідком зміни сфер застосування й перевірки кримінологічних знань, не повинна абсолютизуватися на конкретному історичному етапі та сучасному рівні її досконалості, щоб не припуститися помилки [6].

Поряд із кримінологією розвиваються та заслуговують на увагу споріднені наукові галузі – юридична психологія, юридична соціологія (соціологія права), підгалузі (кримінальна психологія й кримінальна статистика), що тісно пов'язані з кримінологією. Без знання цих наукових сфер кримінолог не може вважатися підготовленим ні теоретично, ні практично. Тому виникає потреба в тому, щоб ці науки розвивалися в тісній взаємодії, а їх надбання мали б змогу використовуватися кримінологічною практикою. Доречною є наявність у межах галузі кримінологічної науки таких підгалузей, як: профілактика злочинів, кримінологічна віктимологія, пенітенціарна, військова, економічна, оперативно-розшукова, сімейна кримінології. До речі, дві останні підгалузі виникли недавно й заслуговують на увагу та існування в межах фундаментальної науки кримінології.

Процес виникнення та розвитку кримінологічних підгалузей на підставі її виділення як предмета дослідження злочинності, з'ясування взаємозв'язку з іншими системами, для яких властивий саморозвиток у сучасний період, нараховує значну кількість таких утворень, серед яких:

сімейна кримінологія (кримінофамілістика), що виникла в 70-х рр. XX ст. в Ленінграді (Санкт-Петербурзі) та вивчає зв'язки інституту сім'ї й злочинності;

політична кримінологія, що досліджує закономірності та взаємозв'язки злочинності й політики. Розглядається як правоохоронна, так і протиправна її сторони, аналізується злочинна політика тоталітарних режимів, її вплив на загальну злочинність, злочини проти конституційного ладу та безпеки держави;

кримінологія засобів масової інформації, автор якої – Г. Н. Горшенков співвідносить соціальний інститут масової комунікації з усіма складовими кримінологічної тріади: злочинами, причинами їх масового відтворення, контролем злочинності, поширенням через засоби масової інформації злочинних ідей, сприяння почуттям і настроям щодо вчинення протиправних дій [7, с. 54–55];

кримінологічна віктимологія [8], у межах якої автори досліджують поняття, предмет, метод і завдання кримінологічної віктимології, значення й місце в системі суспільних наук. З урахуванням сучасного стану розвитку кримінологічної, віктимологічної наук розроблено теоретичну концепцію та практичну модель віктимологічної профілактики злочинних посягань, реалізація яких забезпечить зниження рівня злочинності;

інституціональна теорія криміналізації сучасного суспільства, автор якої розглядає злочинність як різновид поширеної соціальної практики, що передбачає предметну діяльність, тісно пов'язану з іншими видами людської активності [2];

пенітенціарна кримінологія [9], автори якої, констатуючи необхідність розроблення цілісної торії запобігання злочинам і пов'язаним із ними іншим негативним явищам у місцях позбавлення волі, розглядають «пенітенціарну кримінологію та спеціально-профілактичну діяльність» не як самостійну науку, а як галузь наукового знання, а також як навчальну дисципліну в межах спеціального курсу кримінально-виконавчої науки.

Не виключена в майбутньому поява інших підгалузей у межах кримінологічної науки та прикладних напрямів кримінологічної практики.

Розширення предмета кримінології, запровадження в науковий обіг кримінологічного поняття злочинності відображає, передусім, послаблення залежності від кримінального права й деякою мірою протистояння йому. Але насправді ніякої колізії та протистояння тут не існує, відбувається логічно зумовлений розвиток і саморозвиток зазначених наукових феноменів, що, навпаки, сприяє досягненню кримінологічної та кримінально-правової істини й виконанню соціального «замовлення» щодо протидії злочинності. У цьому разі науково значущу перспективу матиме кримінологічне осмислення кримінальної юстиції як функціональної системи, що передбачає єдність законодавства й правозастосовної діяльності. Взаємозв'язок і взаємообумовленість кримінології та спеціальних галузей законодавства є перспективою розвитку практичної кримінології.

Це підвищує превентивні можливості як кримінально-правових, так й інших законодавчих положень, їх кримінологічну обґрунтованість, знижує рівень суперечностей між ними, сприяє ефективності законодавства та недопущенню криміногенності законів.

Таким чином, межі статусу кримінології й одночасно відношення її до кримінального права полягає в тому, що вона певною мірою є наукою не тільки про злочини, визначені в кримінальному законі, а й про ті суспільно небезпечні діяння, що не названі, але реально вчиняються та посідають чільне місце в структурі правопорушень.

Ці та багато інших чинників дають підстави вважати кримінологію *базовою* наукою про злочинність і засоби її запобігання та протидії, що сприяє виникненню, розвитку й удосконаленню інших наукових напрямів кримінального профілю.

Юридизація кримінологічної науки є природною, оскільки безпосередньо пов'язана з фактами та відносинами правового характеру, а отже, без перебільшення підкреслює саме юридичну сторону цього явища.

Кримінологія як складова юриспруденції здійснює певний вплив на правову сферу, на яку поширюються повноваження державних органів під час вирішення правових питань із метою досягнення правосуддя та інших справедливих рішень органів юстиції.

Юриспруденція давно подолала суто юридико-догматичний підхід, тому кримінологія як юридична наука не може не враховувати базис і надбання філософських, соціально-психологічних та інших знань. Водночас існує спеціалізація кримінології, яку не можуть замінити вищезазначені галузі знань. Слушною, на нашу думку, є позиція А. І. Долгова, згідно з якою «розвиваючись у межах юриспруденції, кримінологія стала загальнотеоретичною наукою для наук кримінального циклу (кримінального й кримінально-виконавчого права, кримінального процесу та криміналістики, оперативно-розшукової діяльності й судової психіатрії тощо), чисельність яких не є сталою, а співвідношення кримінології та зазначених наук можна порівняти як співвідношення теорії держави й права з іншими юридичними дисциплінами» [10, с. 79].

Юридичне нормування кримінологічної практики як актуальна проблема концептуального вирішення сприяє регулятивності, стабільності, визначеності й системності у сфері кримінологічних відносин. Саме тут наявна прикладна завершеність у кримінології – її правотворчості та правозастосуванні. Як фундаментальна наука про злочинність вона пронизує всю правову сферу в межах предмета свого

дослідження. Кримінологічні дослідження як форма наукового пошуку й поширення його результатів на подальше пізнання природи механізму правового регулювання, відіграє в цьому механізмі програмно-впорядковану роль, визначає стратегію боротьби за посилення соціальної ефективності галузей права, що регулюють питання, пов'язані з боротьбою зі злочинністю.

З огляду на це, запропонована система правоусвідомлення в кримінологічній науці з властивою в таких випадках дискусійністю не є умоглядною та спекулятивною. Різні правові концепції в юридичній науці є по суті синтезом, узагальненням і відображенням не тільки руху правової форми суспільної діяльності, а й усієї соціально-політичної динаміки, що цілком властиве кримінологічному феномена. І саме тут глибина проникнення наукової думки в природу визначених кримінологією явищ збагачує поняття про них новим змістом. Це спричиняє потребу у фіксуванні в юриспруденції кримінологічних феноменів, що відображають суттєві ознаки предмета, який вивчають, і відрізняє їх від системи наявних правових явищ.

Процес криміналізації соціальних явищ містить певні стадії, що передбачають використання відповідних методів і здійснення операцій. Це процес перекладу об'єктивних реалій, наявних у кримінологічній практиці, мовою рішень, нормативних приписів, що мають відповідну юридичну форму та призначені організувати й стимулювати людську діяльність у напрямі запобігання та протидії злочинам, забезпечити досягнення суб'єктами відносин соціально корисних і необхідних цілей. Цей різновид суб'єктивної діяльності людей, що повинен здійснюватися на науковому підґрунті, не повинен стверджувати себе суб'єктивною волею на протипагу закону. Сам механізм перенесення такого масиву фактів у нормативістську сферу повинен проходити шляхом змін від матеріальних факторів до свідомості й від неї – до правових норм.

Під час розроблення концептуальних положень стосовно нормативно-правової бази кримінологічної практики доцільно визначитись із класифікацією нормативних актів і конкретною класифікаційною характеристикою правових норм та положень відомчих нормативних актів за їх функціональним призначенням, характером і спеціалізацією.

Крім зазначених напрямів розвитку кримінології, необхідно здійснювати дослідження правових норм, інших галузей права з метою вивчення їх ефективності впровадження та застосування в кримінологічній практиці, що слугувало б підставою вважати, що ці норми відповідають вимогам суспільства чи потребують змін і подальшого вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М. : Норма, 1997. – 525 с.
2. Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : [моногр.] / В. Н. Дрёмин. – Одесса : Юрид. лит., 2009. – 616 с.
3. Кримінологія : [навч. посіб.] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2009. – 312 с.
4. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 283 с.
5. Джужа А. О закономерностях динамики правовых систем / А. Джужа // Закон и жизнь. – Кишинев : Динамо. – № 7. – 2010. – С. 27–36.
6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : [у 3 кн.] / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінології науки. – 424 с.
7. Горшенков Г. Н. Криминология массовых коммуникаций : [науч.-учеб. изд.] / Г. Н. Горшенков. – Н. Новгород : Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского, 2003. – 331 с.
8. Кримінологічна віктимологія : [посіб.] / за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 416 с.
9. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань в Україні (пенітенціарна кримінологія) : [посіб.] / за ред. О. М. Джужі. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 620 с.
10. Криминология / под. ред. А. И. Долговой. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2008. – 899 с.